

MIROSLAVA DESPOT, Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873–1880. Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knj. 18, Zagreb 1979, 298 str.

Malo je istraživača koji su u toku svoga istraživačkog vijeka pregledali tako mnogo izvora kao što je to učinila dr Miroslava Despot. Zahvaljujući njenim objavljenim radovima, danas mnogo više znamo o gospodarskom — a i kulturnom — razvitku Hrvatske u osamnaestom i devetnaestom stoljeću. Riješene su mnoge enigme, ali i postavljeni upitnici za buduće istraživače toga razdoblja, jer je pokazan jedini mogući put kojim treba ići da bi se došlo do sinteze ekonomske povijesti Hrvatske. Uvrštavanje već drugog djela M. Despot u edicije Jugoslavenske akademije u Zagrebu, i to u seriju koju je godinama uređivao Mijo Mirković a sada akademik Vladimir Stipčević, potvrđuje vrijednost autoričnih istraživanja. Treba istaći da je rad koji prikazujem nastao u vrijeme kad je dr Miroslava Despot bila suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu.

Rad se sastoji od četiri osnovna poglavlja.

U poglavlju *Opće ekonomsko stanje* autorica analitički po godinama opisuje privredno stanje Hrvatske s obzirom na evropske prilike a s težnjom na prilikama na Balkanu. Zacrta periodizaciju: 1873–1875, kad Mažuranić provodi reforme u administraciji, sudstvu i nastavi, koje je i najavio prilikom postavljanja za bana, i *period od 1876. dalje*, kad se Mažuranić suočava s gospodarskim problemima koji se ne mogu riješiti zbog tadašnjih društveno-političkih prilika.

Rješavanje gospodarskih pitanja bilo je izuzeto iz kompetencije banske uprave, ali je život toliko naglašavao važnost privrednog razvitka da je čitav drugi period svoga banovanja Ivan Mažuranić bio suočen s privrednim problemima. Revizija hrvatsko-ugarske nagodbe nije Hrvatskoj dala više financijskih sredstava za investicije, pa je i dalje čitav privredni razvoj Hrvatske usporen, a oživotvorenje dobrih ideja i poticaja u štampi mora čekati i nekoliko decenija. Poglavlje *Opće ekonomsko stanje* pisano je kronološki. U svakoj godini istaknuti su glavni problemi, koji su zatim razrađeni detaljno u kasnijim poglavljima. Međutim, ovdje su cjelovito obrađene i neke jedinice koje se kasnije ne ponavljaju, odnosno koje su potrebne za razumijevanje kasnijeg teksta. To je, npr., Zakonska osnova o pravu sastajanja od 22. X 1874, koja je odigrala veliku ulogu nakon prvoga svjetskog rata prilikom gušenja komunističke štrajkaške aktivnosti; sjednica gospodarskih stručnjaka, 19. VII 1875; razmatranja o odnosu Krajine prema građanskoj Hrvatskoj; reorganizacija trgovinsko-obrtnih komora 1876; prikaz planiranja gospodarskih izložaba u zemlji i sudjelovanja na stranim izložbama 1886. i 1888. godine; prijedlozi o osnivanju Trgovačkog učilišta i Gospodarskog muzeja u Zagrebu 1877; izložba časopisa i novina u Pragu 1877. kao važan izvor za izgubljenu periodiku; bilanca rada Hrvatskog pripomoćnog društva od 1873. do 1879. osnovanog radi saniranja privrednih prilika nakon bečkog burzovnog kraha, itd. Na kraju ovog, a i svih ostalih poglavlja navedeni su najvažniji izvori, popraćeni pouzdanim nužnim objašnjenjima.

Drugo poglavlje ove studije posvećeno je *trgovini i saobraćaju*. U podnaslovu *Trgovina* dan je osvrt na opće stanje trgovine od 1873. do 1880, a zatim je prikazan rad trgovačke organizacije za pouku trgovačkog podmlatka i podupiranje onemoćalih trgovaca *Merkur*, za čije je osnivanje zaslužan profesor političke ekonomije na Zagrebačkom sveučilištu Blaž Lorković, koji 1879. uređuje i glasila toga društva *Trgovački vjestnik*. U nastavku je opisano djelovanje Trgovačko-obrtne komore radi unapređivanja trgovine, te trgovina drvom kao dominantan faktor našeg izvoza. Osvrt na trgovinu s Bosnom i Hercegovinom u vrijeme okupacije dan je na osnovi pisanja štampe, i donekle upotpunjuje rad Dragutina Pavličevića »Hrvatsko novinstvo o Bosni s posebnim osvrtom na Bosansku krajinu i Banju Luku u doba okupacije 1878. godine« (Zbornik radova. Banja Luka u novijoj historiji, 1878—1945, Sarajevo 1978).

U pregledu *saobraćaja* opisana su tri problema: ceste, rijeke i željezničke pruge. Istaknuta je zapuštenost cesta, osobito Lujzinske ceste, koja za Ugarsku nakon otvorenja željezničke pruge Karlovac — Rijeka 1873. nema nikakvu važnost, ali ima veliko značenje za unutrašnji promet. Potpoglavlje o kanalima i regulaciji rijeka ukazuje također na to kako je željeznica potisnula već izrađene projekte o regulaciji Save do Rugvice, i regulaciji Kupe od Siska do Karlovca, te opisuje ostale zanimljive projekte, koji nisu nikada realizirani, a služili su za političku agitaciju. Mnogo pažnje posvećeno je posljedicama puštanja u promet pruge Karlovac — Rijeka, i sve većoj potrebi da se Varaždin i Osijek povežu s glavnim saobraćajnicama. O tom problemu — osobito o borbi Mažuranića na ministerijalnoj konferenciji, 20. XI 1877, za izgradnju krajiške pruge — piše i Mirko Valentić u radu »Karakteristike prometne politike Austrije i Ugarske prema Hrvatskoj poslije nagodbe 1867. godine« (Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, V, 1978, 208). Spomenuti autor, koristeći se izvorom u bečkom Kriegsarchivu, tvrdi da je taj neuspjeh — uz još neke »političke neuspjehe 1879«, bio pravi razlog što je ban podnio ostavku. Uzimajući u obzir žestoko angažiranje inače mirnog Mažuranića na pravilnom rješenju željezničkog pitanja, možda bi i članak »Naša obćila. Neslužbeno« potpisan skromnim »m«, štampan mjesec dana nakon Mažuranićevog napuštanja banske stolice (*Narodne novine*, 30. III — 1. IV 1880), trebalo pripisati Mažuraniću a ne Milanu Krešiću (Despot, 137). U to potpoglavlje uvršten je i prikaz izgradnje željezničkog mosta kod Slavenskog Broda 1879. koji je bio toliko nizak da je ometao plovidbu Savom u vrijeme visokog vodostaja, onesposobljavajući tako za tranzit jedinu horizontalnu saobraćajnu liniju i jeftine veze Slavonije i Srijema s građanskom Hrvatskom. Miroslava Despot izražava sumnju da je to učinjeno namjerno, i postavlja pitanje nije li i jedini hrvatski parobrod *Sloga* (1845) potonuo kod Županje pod sumnjivim okolnostima.

U poglavlju *Obrti i obrtnici* opisuje se položaj te privredne grane u građanskoj Hrvatskoj, uoči i nakon stupanja na snagu novog Obrtnog zakona 1872. godine, koji za bavljenje obrtom nije zahtijevao primjerene ispite, pa su se domaći obrtnici teško održavali u masi novootvorenih obrtničkih radionica, pogođeni i sve snažnijom konkurencijom industrijskih proizvoda. Obrtnici održavaju, 14. XII 1879, obrtnički sastanak na kojem zahtijevaju rješenje krizne situacije. Zahtijeva se organiziranje obrtničkih izložaba i Društvo umjetnosti nije slučajno, 15. XII 1879, organiziralo umjetničku izložbu, gdje su bili izloženi zlatarski proizvodi domaćih obrtnika. Zanimljivo je da sličnom rješenju

prilaze obrtnici i u međuratnom razdoblju, i da, 27. V 1933 — dakle u vremenu velike svjetske krize — organiziraju u sklopu Zagrebačkog zbora veliku zanatlijsku izložbu pod parolom »Izlažite i kupujte domaće proizvode!« Autorica obraća veliku pažnju i političkoj svijesti obrtnika i ukazuje na njihovu povezanost s bečkim i peštanskim socijalistima. U to poglavlje ugrađene su i karakteristike Osijeka i nekih drugih gradova, a u prethodnom poglavlju, na stranici 138, prikazano je pretvaranje Slavenskog Broda iz vojničkog i obrtnog središta u tranzitni i trgovački centar. Zagreb — kao administrativno, industrijsko i obrtno središte — provlači se kao crvena nit kroz čitavu studiju.

Četvrto poglavlje nosi naziv *Rudarstvo i industrija*. U kratkom uvodu ukazuje se na karakteristike industrijske proizvodnje koja usprkos svim zaprekama ipak jača. Zakon o izjednačenju Židova s ostalim stanovnicima 1873. potaknuo je ulaganje trgovinom akumuliranih kapitala u industriju, pa se osniva nekoliko većih dioničkih poduzeća. Uz to, zbog kaotične i nerazvijene obrtničke proizvodnje, nezaposlenost se mogla smanjivati samo otvaranjem tvornica na području Hrvatske, jer se samo industrija mogla koristiti nekvalificiranom radnom snagom. Autorica ukazuje na tadašnje prijedloge o vrstama industrije koju treba razviti, te je zanimljivo uočiti da se upravo te vrste industrije i razvijaju, iako većina tek nekoliko decenija kasnije.

U potpoglavlju *rudarstvo* ukazuje se na jaku angažiranost stranog kapitala u ekstraktivnoj industriji, čiji razvoj koče slabe komunikacijske veze. *Industrija strojeva* bila je vezana uz proizvodnju ili popravak poljoprivrednih strojeva. Veoma je bila razvijena industrija *zemljanog posuđa* i Miroslava Despot iznosi rezultate svojih istraživanja o staklani Osredok, čiji je historijat obranila još 1956. kao disertacionu radnju. S ne manjom pažnjom navode se podaci o ciglanama, uz osvrt na razvoj građevinarstva u gradovima. Opisani su i počeci razvoja *drvene industrije*, osobito Zagrebačke tvornice parketa, kod koje već 1874. ima tragova socijalističkih utjecaja. U potpoglavlju o *koži* obrađuje se štrajk u Zagrebačkoj tvornici kože 1878, a u opisu *kemijske industrije* nalazimo podatke o štrajku radnica Zagrebačke tvornice žigica 1875, kao prvom poznatom štrajku žena u našim krajevima. U obradi *prehrambene industrije* opisuju se mlinovi, tvornice alkoholnih pića, pivare, tvornica soda vode i tvornica pjenice u Novom Marofu. U posebnom potpoglavlju govori se o zagrebačkoj Tvornici duhana od nastanka 1869. pa do 1882, kad tvornica preseljava iz zgrade današnjeg Zagrebačkog sveučilišta u Klaićevu ulicu. Opisuje se i razvoj poligrafičke industrije i ukazuje na to da na teritoriju građanske Hrvatske tog vremena nema ni jedne tvornice papira, a i tekstilna industrija je zastupana sa svega dva poduzeća.

Studija na početku sadrži posebno poglavlje o izvorima i literaturi u kojem je dano i vrednovanje svakog rada. Mislim da bi to poglavlje trebalo nadopuniti citiranjem dvaju radova Vlade Oštrića, objavljenima u časopisu *Kaj*, br. 3 iz 1973, a odnose se na Zagrebačko obrtničko-radničko društvo i list *Radnički prijatelj*. Monografija *A. Lj. Lisca*, »Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba« (Zagreb 1977) vjerojatno je izašla u vrijeme, kad je autorica svoj rukopis već priredila za štampu i u njemu nalazimo vrijednih podataka o povijesti Zagrebačkog paromlina. Izvjesna nepotpunost ovog rada proizlazi iz toga što autorica svoja izlaganja bazira na rukopisnim i štampanim izvorima i literaturi dostupnoj u Zagrebu, te što nije konzultirana arhiva ugarskog ministarstva za poljodjelstvo, trgovinu i obrt, koja se nalazi u Budimpešti. Međutim, u studiji Miro-

slave Despot istaknuto je gotovo sve što je relevantno za privredni razvoj građanske Hrvatske, pa su pojave signalizirane, a zadatak je budućih istraživača, vjerojatno ekipe, da istraže privredne odnose između Ugarske i Hrvatske od 1867. do 1918. godine. Budući da je radom, uz industriju i trgovinu, zahvaćen i obrt i saobraćaj, a isključena poljoprivreda, mislim da sadržaj nije najprimjereniji naslovu studije. Osim toga, djelo u detaljima zahvaća širi vremenski period što je odraz dobrog autoričinog poznavanja materije o kojoj piše. Na kraju rada doneseno je opširno kazalo imena.

Obilje činjeničnog materijala i selekcioniranih izvora, donesenih na završetku svakog poglavlja, daje ovom radu i vrijednost izvora za buduća istraživanja. Budući da je isto tako pisana i studija »Industrija građanske Hrvatske 1860–1873« (Zagreb 1970), kao i rad »Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma« (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 27–67), možemo reći da je Miroslava Despot dala podlogu za pisanje sinteze o počecima industrijske revolucije u građanskoj Hrvatskoj i počecima razvoja kapitalističke privrede uopće. Većina autoričinih radova, važnih za taj period, navedena je u poglavlju *Literatura i izvori*. Međutim, neki su radovi ostali još uvijek u rukopisu. Među inim spominjem »Pokušaj kronologije manufakturnih i ovećih industrijskih poduzeća na teritoriju SR Hrvatske od 1800. do 1918« (Zagreb 1968), kojim se radom i Despotova koristi očito kao podsjetnikom prilikom pisanja svojih radova o privredi druge polovice devetnaestog stoljeća, a čije bi objavljivanje, radi velikog vremenskog dijapazona koji obuhvaća, predstavljalo neobično vrijednu osnovu za daljnja istraživanja. Ne treba zaboraviti ni izložbu o počecima industrije i radničkog pokreta u Hrvatskoj 1848–1919, koju je Miroslava Despot priredila u zajednici s Nikšom Stančićem u Povijesnom muzeju Hrvatske 1969. godine, a koja, osim šapirografiranog vodiča, nije ostavila trajnijih tragova u ekonomskoj historiografiji. Postojali su također i planovi da se izradi monografija o gospodarskim izložbama Hrvatske od 1864. nadalje, ali ni realizacija toga plana nije stigla dalje od projekta rađenog za Zagrebački vesesaj u ožujku 1967.

Na kraju možemo zahvaliti Miroslavi Despot što nam je spoznaju još jednog perioda hrvatske povijesti — promatranog s gospodarskog aspekta — učinila »konkretnom i realnom«, kako je pred gotovo dvadeset godina napisao dr Mijo Mirković u predgovoru njenom radu »Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću« (Zagreb 1962). Bez radova Miroslave Despot, naše bi znanje o gospodarskoj prošlosti Hrvatske bilo mnogo oskudnije, jer bi nedostajali detalji o razvoju pojedinih tvornica i radionica i o radu pojedinih privrednih ustanova važnih za daljnji razvoj i privrednog i kulturnog života Hrvatske u devetnaestom stoljeću, a upravo takva vrsta istraživanja dobiva u novije vrijeme sve značajnije mjesto u našoj gospodarskoj historiografiji.

Mira Kolar-Dimitrijević